

УДК 343.81

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНУ «ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА» У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Шкута О.О., к. ю. н.,
доцент кафедри галузевого права
Херсонський державний університет

Стаття присвячена аналізу історико-правових аспектів формування терміну «пенітенціарна система» у кримінально-виконавчому праві України. Розкрито, що сприйняття сутності та змісту пенітенціарної системи носить мінливий характер і залежить від історичного періоду та рівня цивілізаційного розвитку конкретного соціуму.

Ключові слова: пенітенціарна система, історичний період, пенітенціарна політика, виправлення.

Статья посвящена анализу историко-правовых аспектов формирования термина «пенитенциарная система» в уголовно-исполнительном праве Украины. Раскрыто, что восприятие сущности и содержания пенитенциарной системы носит изменчивый характер и зависит от исторического периода и уровня цивилизационного развития конкретного социума.

Ключевые слова: пенитенциарная система, исторический период, пенитенциарная политика, исправление.

Shkuta O.O. HISTORICAL AND LEGAL ANALYZES OF THE TERM “PENITENTIARY SYSTEM” IN THE PENAL LAW OF UKRAINE

The article deals with the historical and legal aspects of the term “penitentiary system” in the criminal-executive law of Ukraine. It is disclosed that the perception of the nature and content of the penitentiary system is changeable, depending on the historical period and the level of civilization of a particular society.

Key words: penitentiary system, historical period, penitentiary policy correction.

Постановка проблеми. Спроби виявити основні закономірності пенітенціарної системи і спрогнозувати подальший її розвиток здійснювалися у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці неодноразово. Однак аналіз сучасних наукових розвідок за цим напрямом свідчить про відсутність єдиного, уніфікованого тлумачення дефініції «пенітенціарна система». Як ніколи актуальні слова вітчизняного ученого-пенітенціариста О.Б. Пташинського: «Проголошення курсу на розбудову демократичної правової держави, зміна соціальних і політичних орієнтирів суспільного та державного життя потребують прийняття наукової концепції щодо місця та ролі пенітенціарної системи у творенні української державності. Вирішення цієї важливої як теоретичної, так і практичної проблеми потребує не тільки наукового дослідження сучасного стану світової пенітенціарної думки, але й звернення до нашої історичної спадщини, де кримінально-політичні ідеї отримали своє започаткування» [1, с. 14].

Метою статті є проведення історико-правового дослідження формулювання терміну «пенітенціарна система» у кримінально-виконавчому праві України.

Виклад основного матеріалу. Перші вітчизняні наукові розвідки, у яких сприймаємо дефініцію «пенітенціарна система», сягають початку 1990-х років. Зокрема, М.П. Мелентьев у навчально-практичному посібнику «Пенітенціарні системи зарубіжних країн» зазначив, що «пенітенціарна система – це не система розміщення ув'язнених у тюрмах, а вся виправна система, пов'язана з виконанням покарання у виді позбавлення волі, у сукупності із засобами й методами правового впливу на засуджених осіб, з метою віднов-

лення соціальної справедливості, виправлення засудженого й запобігання вчиненню нових злочинів» [2, с. 3].

Декількома роками пізніше Г.О. Радов, уперше у вітчизняній науці розробивши доктринальну модель Закону «Про пенітенціарну систему України», у ст. 1 цього закону запропонував визначення пенітенціарної системи як цілісного, функціонально-інтегрального утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій щодо забезпечення ресоціалізації засуджених [3, с. 11].

Разом із тим теоретико-прикладні напрацювання наукової школи Г.О. Радова та цілої плеяди вітчизняних учених-пенітенціаристів і практиків (Л.В. Багрій-Шахматова, О.М. Бандурки, О.В. Беци, І.Г. Богатирьова, О.М. Джужі, А.В. Кирилюка, В.А. Львовичка, П.П. Михайленка, В.П. Севостьянова, А.Х. Степанюка, В.М. Трубникова, С.Я. Фаренюка, І.В. Штанька та ін.) логічно вилилися у трансформацію виправно-трудового законодавства у кримінально-виконавче. Чинний КВК України від 11 липня 2003 р. (набрав чинності з 1 січня 2004 р.) увібрав у себе багато прогресивних ідей, заснованих на позитивному вітчизняному та зарубіжному досвіді виконання покарань, реалізація яких надала можливість наблизити порядок виконання і умови відбування покарань до вимог міжнародних стандартів щодо діяльності пенітенціарних установ та поведіння із засудженими.

Ще через декілька років, працюючи над дисертаційним дослідженням, учений-практик О.Б. Пташинський вивів авторську дефініцію досліджуваного інституту, зазначивши, що «..пенітенціарна система – це сукупність

взаємопов'язаних державних установ та органів виконання покарань, створених з метою виправлення і перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань у відповідності з чинним законодавством» [1, с. 45]. У цілому погоджуємося з такою дефініцією, однак у контексті сьогодення такі категорії виправно-трудового права, як «виправлення і перевиховання засуджених» трансформувалися у «виправлення і ресоціалізацію засуджених», визначення яких закріплено на рівні КВК України. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 6 КВК України виправлення засудженого – процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. А відповідно до ч. 2 ст. 6 ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. При цьому кримінально-виконавче законодавство робить слухне уточнення, що необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого.

Разом із тим наведене О.Б. Пташинським визначення «пенітенціарна система» з подальшою її характеристикою нині б було піддано критиці з наступним її перефразуванням у категорію «кримінально-виконавча система». Такої позиції, за якою кримінально-виконавча система передбачає зовнішній вплив на засудженого, а пенітенціарна – внутрішній, дотримується у вітчизняній пенітенціарній науці професор О.Г. Колб.

Дане узагальнення можна вивести з наукової сентенції О. Б. Пташинського, поданого одразу за визначенням пенітенціарної системи, а саме: «Характер і зміст цієї діяльності визначається нормами кримінально-виконавчого права, згідно яких встановлюється порядок і умови відбування покарання. Норми кримінально-виконавчого права регулюють порядок та умови відбування покарання у вигляді позбавлення волі, режиму відбування покарання, працю засуджених, їх навчання та основні форми виховної роботи» [1, с. 45].

У свою чергу, розвинувши наукові судження своїх попередників, Д.В. Ягунов визначає пенітенціарну систему як сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення та реалізації єдиної політики у сфері виконання кримінальних покарань, де всі органи й інституції взаємодіють у напрямі забезпечення суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають або відбули кримінальні покарання [4, с. 25].

У цілому тяжіючи до визначення «пенітенціарної системи», запропонованого Д.В. Ягуновим, хочемо навести такі уточнення щодо викладеної вище дефініції:

– в контексті зарубіжного досвіду функціонування інституту пенітенціарної пробації інституту громадського суспільства взаємодіють з пенітенціарними установами не лише

з приводу ресоціалізації та після відбуття особами кримінальних покарань, а й беруть активну участь у корекційних, психо-терапевтичних та інших програмах під час відбування покарання у виді позбавлення волі;

– Д.В. Ягуновим у наведеній дефініції не враховано таку категорію законодавства у сфері виконання та відбування покарань, як «виправлення засуджених», звужені цілі функціонування пенітенціарної системи до ресоціалізації. Натомість хочемо нагадати, що згідно з ч. 2 ст. 6 КВК України необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Такий підхід можемо пояснити хіба що тим, що поіменованій учений розглядав функціонування пенітенціарної системи України з позиції державного управління, а не кримінально-виконавчого права.

Вельми цінною з концептуальної точки зору дослідження інституту пенітенціарної системи України є робота Є.М. Бодюла, у якій зазначено, що поняття «пенітенціарна система» може використовуватися як у науковому обігу, так і в загальноповсякденному значенні, оскільки позначає всю сукупність суб'єктів виконання кримінальних покарань, організаційно-правових, соціальних і громадських інститутів, що беруть участь у забезпеченні виправлення і ресоціалізації засуджених [5, с. 34].

На відмінну від часів, коли релігійний вплив був головним засобом впливу на ув'язненого, а каяття як змістовне наповнення діяльності з виконання покарань характеризується високим ступенем декларативності, поняття «пенітенціарна система» сьогодні не обмежується такою сутністю.

На формуванні пенітенціарної, а не кримінально-виконавчої політики, та реалізації на практиці положень щодо невключення у її зміст оперативно-розшукової функції наполягають й інші науковці. Так, Р.А. Калюжний та І.С. Сергєєв доводять, що прогресивний розвиток нашої держави буде неможливим без розробки цілеспрямованої політики в сфері забезпечення її внутрішньої безпеки, тобто боротьби зі злочинністю. Однією з основних складових цієї проблеми є розроблення та втілення в життя саме пенітенціарної доктрини [6, с. 6].

Ураховуючи це, а також сучасні загальнодержавні й суспільні зміни, пенітенціарна система має бути зорієнтована на модель функціонування перехідного типу, поєднуючи в собі загальноприйняті гуманістичні підходи до виконання покарання та особливості вітчизняної дійсності, канонів правопорядку, а також реальних ресурсних можливостей.

Щодо позиції учених-пенітенціаристів на теренах СНД, то, зокрема, Т.В. Синельникова справедливо зазначає, що система виправних установ, як один із найбільш важливих соціальних інститутів, є продуктом тривалого історичного розвитку. У процесі еволюції держави використовувалися різні назви, що характеризують дану сферу суспільних відносин. Так, у дореволюційний період ця система називалася тюремною, у радянський – виправно-трудовою. Сьогодні на законодавчому рівні закріплено такий термін, як «криміналь-

но-виконавча система», проте не дивлячись на це, дефініція «пенітенціарна система» та інші словосполучення із прикметником «пенітенціарний»: «пенітенціарна політика», «пенітенціарні установи» тощо, – набувають все більшої популярності, у зв'язку з чим і викликають особливий інтерес [7, с. 169].

Навіть у законодавстві України наявна незгодженість з досліджуваного питання. Так, Указом Президента від 06.04.2011 року затверджено Положення про Державну пенітенціарну службу України, яким було фактично створено центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. У той же час на законодавчому рівні регулює діяльність служби Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України».

Слід зазначити, що в наукових дослідженнях спеціального галузевого характеру частіше використовуються терміни, передбачені чинним законодавством: «установи виконання покарань», «кримінально-виконавча система», – а автори, які пишуть про пенітенціарну систему, як правило, не намагаються обґрунтувати вживання саме цього терміну.

Використання терміну «пенітенціарна система» в сучасній юридичній літературі має місце найчастіше у двох випадках:

– у роботах історико-правового характеру, де поняття «пенітенціарна система» та «пенітенціарні установи» носять узагальнюючий характер і застосовуються для характеристики різних етапів історичного розвитку (при цьому зазначені поняття часто поєднуються з термінами, котрі офіційно застосовувалися в конкретних історичних умовах);

– у випадках, коли йдеться про зарубіжні країни, в актах, що містять норми міжнародного права [8, с. 112].

Попри те, що слово «пенітенціарний» було запозичено з латинської мови (roenitentiarius), що означає «той, що кається; покаятний», у сучасних словниках слово «пенітенціарний» кореспондує з місцями позбавлення волі: тюрмами, місцями ув'язнення, виправними установами тюремного типу. Так, у тлумачному словнику Д.М. Ушакова відповідна дефініція розуміється як тюремне ув'язнення, виправна міра [9]. В історичному словнику термінів слово «пенітенціарний» визначається як такий, що відноситься до суворого покарання, переважно до кримінального [10]. Широке поширення даного терміну почалося після відкриття в 1786 р. у Філадельфії (США, штат Пенсильванія) одиночної тюрми, яка отримала назву «пенітенціарій». В англійській мові «penitentiary» досі розуміється як виправна установа тюремного типу.

Історично ідея виправної системи як сукупності установ, які лише виконують покарання, була покладена в основу системи виправно-трудова установ СРСР, де системоутворюючим елементом була не пенітенціарна установа, що ставить за мету соціальне відновлення людини, а в'язниця, націлена на ізоляцію та використання людини як засобу виконання завдань, які стояли перед державою (переважно економічних). М.О. Стручков

зазначав, що «виправно-трудова установи є місцями позбавлення волі і призначені для виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі» [11, с. 146]. Позбавлення волі заради позбавлення волі для максимального використання людини в інтересах держави – це верховний принцип функціонування закритої системи виправно-трудова установ СРСР, що явно свідчить про відсутність соціальної спрямованості.

Узагальнюючий підхід щодо завдань пенітенціарної політики можна знайти у роботах Г.О. Радова, який у сучасній українській історії (розпочинаючи з 1991 р.) найбільш системно та кваліфіковано займався означеною проблематикою. Зокрема, до зазначених завдань, які він сформулював у вигляді головних пріоритетів сучасної пенітенціарної політики, належать:

1) створення самостійної державної пенітенціарної служби, безпосередньо підпорядкованої уряду, з покладанням на неї обов'язків, поряд з управлінням пенітенціарними установами, по об'єднанню зусиль і координації дій усіх суб'єктів соціального життя, які покликані забезпечувати безпеку суспільства;

2) надання адміністрації пенітенціарних установ права самостійно вирішувати всі питання на підставі чинного законодавства і в межах свого бюджету з повною відповідальністю за результати своєї діяльності, обмеження компетенції вищестоящих організаційних структур функціями методичного керівництва, контролю і надання практичної допомоги;

3) об'єднання навколо пенітенціарних установ усіх суб'єктів місцевого соціального життя з метою надання цим установам додаткової допомоги і підтримки людськими ресурсами, коштами і матеріалами;

4) забезпечення всебічного контролю за дотриманням пенітенціарним персоналом вимог чинного законодавства, парламентських і урядових рішень з використанням можливостей суду, прокуратури, органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, окремих громадян у межах наданих їм законом повноважень;

5) всляке стимулювання на державному рівні формування об'єднань громадян, які ставлять собі за мету сприяння удосконаленню діяльності пенітенціарної системи України, надання їм допомоги і підтримки;

6) розгортання в засобах масової інформації широкомасштабного висвітлення об'єктивної ролі пенітенціарної системи в житті суспільства і держави як такої, що забезпечує громадську безпеку та моральне відродження суспільства;

7) створення громадських фондів допомоги пенітенціарним установам за рахунок добровільних внесків, відряджень і пожертвувань підприємств, організацій, установ і окремих громадян;

8) втілення в практику діяльності пенітенціарних установ новітніх наукових досягнень і технологій, зокрема методик впливу на особистість;

9) створення в пенітенціарних установах умов, стверджуючих загальнолюдські цінності, культуру людини, ідеали добра, справед-

ливості і гуманізму, які б давали засудженим уроки моральності, милосердя, людяності, формували необхідні знання, вміння та навички, можливість відчути себе особистістю, в долі якої зацікавлені суспільство і держава;

10) забезпечення соціального і правового захисту пенітенціарного персоналу з проблем загальносоціального, побутового, юридичного, матеріального, психологічного і методологічного характеру, виходячи з об'єктивних потреб якісного виконання ним своїх функцій по ресоціалізації засуджених;

11) створення державної системи пенітенціарної опіки з метою надання допомоги і підтримки звільненим з місць позбавлення волі в адаптації до життя в умовах вільного суспільства [12, с. 14].

У будь-якому випадку, якщо ми ведемо мову про трансформацію кримінально-виконавчого права у пенітенціарне, то воно все одно має забезпечувати належну реалізацію норм матеріального (кримінального) права, в якому однією із самостійних складових мети покарання (ч. 2 ст. 50 КК України) є запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Більше того, під час трансформації має дотримуватися принцип наступності, у т. ч. урахування позитивних сторін нині чинної кримінально-виконавчої політики й відповідного галузевого (кримінально-виконавчого) законодавства. У свою чергу, у змісті кримінально-виконавчої політики зазначена (запобіжна) діяльність є складовою, органічною частиною даного виду політики у сфері боротьби зі злочинністю. Зокрема, у ст. 1 КВК України «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України» визначені і як мета (ч. 1), і як завдання (ч. 2) запобігання злочинам та асоціальної поведінці засуджених і персоналу (інших осіб).

Отже, на підставі вищевикладеного ми можемо констатувати наступне: сприйняття сутності та змісту пенітенціарної системи носить мінливий характер і залежить від історичного періоду та рівня цивілізаційного розвитку конкретного соціуму. Сучасна пенітенціарна система включає в себе всі види установ і органів держави, що здійснюють і забезпечують діяльність з виконання покарання. Тоб-

то в неї входять не тільки місця позбавлення волі, а й інші структурні підрозділи, задіяні у сфері пенітенціарних правовідносин.

Причому ключовою ознакою в наведеному положенні є саме надання правовідносинам, на підставі участі в яких той чи інший суб'єкт стає частиною пенітенціарної системи, статусу пенітенціарних, тобто вони мають виникати за участю засуджених і з метою досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пташинський О.Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О.Б. Пташинський. – К., 2001. – 185 с.
2. Гуржий В.И. Пенитенциарные системы зарубежных стран: [учеб.-практ. пособие] / [В.И. Гуржий, М.П. Мелентьев]. – К.: РИО МВД Украины, 1993. – 104 с.
3. Радов Г.О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України» / Г.О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 1997. – № 1. – С. 11–16.
4. Ягунов Д.В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи: [монографія] / Д.В. Ягунов – О.: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 252 с.
5. Бодюл Є.М. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система» / Є.М. Бодюл // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 29–35.
6. Калюжний Р.А., Сергєєв І.С. Актуальні засади побудови пенітенціарної доктрини та пенітенціарної політики / Р.А. Калюжний, І.С. Сергєєв // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень. – К.: КІВС, 2000. – № 5. – С. 6–10.
7. Синельникова Т.В. Пенитенциарная система: теоретические проблемы дефиниции / Т.В. Синельникова // Вестник Владимирского юридического института. – 2014. – № 3(32). – С. 169–171.
8. Балувєв Е.Н. «Пенитенциарная система»: плюрализм подходов к обозначению социально-юридического феномена и средств охраны и защиты законности и правопорядка / Е.Н. Балувєв // Общество. Среда. Развитие. – 2010. – № 3. – С. 111–113.
9. Толковий словарь Ушакова // Крупнейший сборник онлайн-словарей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.onlinedics.ru/slovar/ushakov.html>.
10. Исторический словарь терминов // Крупнейший сборник онлайн-словарей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.onlinedics.ru/slovar/his.html>.
11. Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью / Н.А. Стручков. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1970. – 272 с.
12. Радов Г.О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі / Г.О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Бюлетень. – К.: КІВС, 1996. – № 1. – С. 12–16.